

Голодомор. Історія неусвідомленої травми

КУПИТИ

Про книгу

У цій книзі зібрано ключові моменти історії Голодомору. Автор розкриває динаміку історичного процесу, що вела до Голодомору, наміри та мотиви організаторів злочину, а також аналізує травму, яку спричинив Голодомор.

Якими були втрати від Голодомору? Яким був опір українців? Чому організатори Голодомору припинили терор голодом і яких цілей досягли? Що знали про Голодомор на Заході?

Спираючись на документальні джерела, історик Віталій Огієнко конденсовано описує найважливіше, тому книжка може пояснити цю трагічну історичну подію будь-кому, хто хоче розібратися у темі.

Віталій Огієнко

ГОЛОДОМОР

Історія неусвідомленої травми

ВІХЛА

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

Тема Голодомору давно не є забороненою, врешті, перестала бути маловивченою. Вийшли тисячі книжок і статей українських і закордонних дослідників. Це видання — цікава спроба узагальнення всього, що ми знаємо зараз про страшні події 1932–1933.

Важливо, що автор дивиться далі від цих років і показує, як відновлювалася пам'ять про Голодомор, роль, яку вона відіграла в національному самоусвідомленні українців. Підсумовують книжку роздуми про те, чому важливо пам'ятати й розуміти цей геноцид у контексті нинішньої війни з Росією, яка є черговою спробою знищити українську націю.

Формат книжки (короткі, але ємні відповіді на найважливіші запитання) дозволяє рекомендувати її кожному, хто хоче зрозуміти цю трагічну сторінку української та світової історії.

Володимир В'ятрович, історик, публіцист, громадський діяч

Ця інформативна книжка про Голодомор — приголомшлива й потужна. Вона розглядає надзвичайно складну тему з багатьох боків, включно з кількістю жертв, геополітичною ситуацією та українською національною травмою, що її завдав Голодомор. Вона вміщає сталінський Голодомор і війну путіна проти України в один політичний контекст, а саме контекст спроб Росії підкорити Україну.

Гіроакі Куромія, професор-емерит факультету історії Університету Індіани (Блумінгтон, США)

ГЛОСАРІЙ

Активісти — неформальна група радянських виконавців, селян і містян, які асоціювали себе з радянським режимом, представляли його інтереси й діяли від його імені передусім на низовому рівні.

Артіль — форма колективного господарства з колективним обробітком землі, збутом, засобами виробництва й подальшим розподілом прибутку серед її членів.

Всеросійська комуністична партія більшовиків (ВКП(б)) — офіційна назва комуністичної партії Радянського Союзу з 1925 по 1952 р.

Воєнний комунізм — політика більшовиків у 1918–1921 рр., яка в економічному аспекті полягала в націоналізації приватних підприємств і земель, а також реквізиціях продовольства в селян задля забезпечення Червоної армії та міст.

Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді (комсомол) — молодіжна організація комуністичної партії Радянського Союзу.

День пам'яті жертв голодоморів — день вшанування загиблих у роки Голодомору 1932–1933 рр., який відзначається щороку в четверту суботу листопада.

Колгосп — форма колективного господарства в Радянському Союзі, де земля та засоби виробництва були спільні та номінально належали колгоспникам, а фактично були державною власністю.

Колгоспник — член колгоспу.

Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У) — республіканське відгалуження ВКП(б), яке безпосередньо керувало Радянською Україною згідно з директивами ВКП(б).

Коренізація — політика, яка проводилася у 1920-х рр. задля зміцнення впливу більшовиків у національних окраїнах Радянського Союзу через поступки представникам неросійських національностей у сфері освіти та культури.

Куркуль — успішний селянин, якого більшовики вважали експлуататором бідних селян.

Машинно-тракторна станція (МТС) — державне підприємство в СРСР, що обслуговувало та ремонтувало сільськогосподарську техніку в колгоспах.

Національний музей Голодомору-геноциду — центральне місце пам'яті, присвячене жертвам Голодомору; меморіал, споруджений 2008 р. в Києві.

Нова економічна політика (неп) (1921–1928) — економічна політика, яка прийшла на заміну «воєнному комунізму» та дещо лібералізувала економічне життя країни.

Об'єднане державне політичне управління (ОГПУ^[1], рос. Объединенное государственное политическое управление) — політична спецслужба при Раднаркомі СРСР, наступник ДПУ (рос. ГПУ) (1928–1932), яка 1934 р. увійшла до складу НКВД СРСР.

Одноосібник — незалежний селянин поза колгоспом.

Політвідділи МТС — надзвичайні органи в селі при МТС, які об'єднували політичні, господарські та каральні функції.

Політичне бюро (Політбюро) — керівний орган ВКП(б), що обирався на пленумі ЦК ВКП(б) після чергового з'їзду ВКП(б) та керував нею в період між пленумами.

Продрозкладка — спосіб отримання сільськогосподарської продукції радянською владою, відповідно до якого влада «розкладала» на виробників визначену норму продукції за

державною ціною та забезпечувала отримання цієї продукції, переважно силою, за ціною набагато нижчою за ринкову або безплатно.

Рада народних комісарів (РНК) — уряд СРСР, підзвітний Центральному виконавчому комітету СРСР.

Розкуркулення — репресивна політика радянської влади, яка передбачала розстріли, виселення куркулів та їхніх сімей, експропріацію їхнього майна.

Сільрада — найнижча адміністративна одиниця на селі.

Середняк — селянин із середнім рівнем достатку, який за більшовицькою ідеологією посідав середні, між куркулем та бідняком, становище та статус.

«Торгсин» — мережа спеціалізованих радянських магазинів, у яких іноземці та радянські громадяни могли обміняти власні «валютні цінності» (золото, срібло, дорогоцінне каміння, іноземну валюту) на харчі та інші споживчі товари.

Трійка — надзвичайний позасудовий орган, створений для прискореного розгляду кримінальних справ у закритому режимі без участі обвинуваченого й захисника; один із ключових інструментів масових репресій.

Трудодень — форма оплати в колгоспі, яка нараховувалася за обсяг виконаної роботи або час, витрачений на її виконання.

Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) — союзна республіка у складі СРСР зі столицею в Харкові, з 1934 р. зі столицею в Києві. У 1936 р. у зв'язку з ухваленням нової Конституції СРСР перейменована в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР).

Хлібозаготівлі — адміністративно-репресивний процес вилучення зернових із приватних господарств та колгоспів.

Центральний виконавчий комітет СРСР (ЦВК СРСР) — найвищий виконавчий орган державної влади СРСР у період між з'їздами ВКП(б) протягом 1917–1938 рр.

Центральний Комітет (ЦК) ВКП(б) — найвищий партійний орган у проміжках між з'їздами ВКП(б). На XVI з'їзді ВКП(б) 1930 р. ЦК складався із 71 члена і 67 кандидатів у члени ЦК.

«Чорна дошка» — адміністративно-репресивний засіб колективного покарання сільського населення під час Голодомору.

¹ У книжці вживаються аббревіатури від російської назви радянських спецслужб (ОГПУ, НКВД, КГБ).

ХРОНОЛОГІЯ

- 21 лютого 1848 р. — К. Маркс і Ф. Енгельс видали «Маніфест комуністичної партії».
- 25 квітня 1923 р. — резолюція XII з'їзду РКП(б), яка започаткувала політику коренізації.
- 18–31 грудня 1925 р. — XIV з'їзд ВКП(б), який узяв курс на індустріалізацію.
- 10–17 листопада 1929 р. — пленум ЦК ВКП(б), який дав старт індустріалізації та колективізації.
- 7 листопада 1929 р. — в газеті «Правда» вийшла стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», яка стала сигналом для прискореної індустріалізації та суцільної колективізації.
- 30 січня 1930 р. — Політбюро ЦК ВКП(б) СРСР схвалило таємну постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка запустила процес розкуркулення.
- 2 березня 1930 р. — «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він переклав відповідальність за невдачі колективізації на місцеві комуністичні кадри; стаття на короткий час сповільнила високі темпи колективізації.
- 18 липня 1930 р. — постановою Наркомату торгівлі СРСР створена «Спеціальна контора з торгівлі з іноземцями в СРСР», або «Торгсин».
- 6 липня 1932 р. — постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівлі», яка встановлювала для України на 1932 р. нереалістичний план хлібозаготівель у 5831 тис. т.
- 7 серпня 1932 р. — постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку в народі називали «законом про п'ять колосків».
- 9 серпня 1932 р. — постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи боротьби зі спекуляцією хлібом», яка зобов'язувала ОГПУ та органи міліції повністю припинити торгівлю на базарах зерном і борошном.
- 22 жовтня 1932 р. — постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні та Північному Кавказі», якою в Україну відправлено хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим; на Північний Кавказ — на чолі з Кагановичем.
- 30 жовтня 1932 р. — постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення хлібозаготівлі», яка зобов'язувала органи влади на місцях не допускати торгівлю хлібом, промисловими товарами в Україні та посилити судові репресії.
- 5 листопада 1932 р. — постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення участі органів юстиції в проведенні хлібозаготівель», направлена на активізацію діяльності органів юстиції та прокуратури у вилученні зерна.
- 11 листопада 1932 р. — інструкція РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі», згідно з якою селяни-одноосібники позбавлялись земельних наділів, присадибної землі, провадилася їх депортація та повне вилучення в них харчів.
- 15 листопада 1932 р. — постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», яка вводила єдину систему паспортів на всій території СРСР.
- 18 листопада 1932 р. — постанова ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель», яка вимагала завершити хлібозаготівлі до 1 січня 1932 р.

- 20 листопада 1932 р. — постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах», яка зобов'язувала заносити на «чорну дошку» колгоспи, що не виконали хлібозаготівельний план.
- 27 листопада 1932 р. — постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про вжиття репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібозаготівлі», згідно з якою було організовано проведення судових процесів щодо нелояльних партійців.
- 1 грудня 1932 р. — постанова РНК УСРР «Про заборону торгівлі картоплею в районах, що злісно не виконують зобов'язання з контрактації і перевірку наявних фондів картоплі в колгоспах», за якою було вилучено в українського населення картоплю, один з основних харчових продуктів.
- 3 грудня 1932 р. — постанова РНК УСРР «Про заборону торгівлі м'ясом і худобою», яка встановлювала заборону на торгівлю м'ясом у Чернігівській, Київській, Вінницькій областях.
- 5 грудня 1932 р. — постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з ліквідації саботажу хлібозаготівлі», згідно з якою в областях було створено трійки — надзвичайні позасудові органи.
- 6 грудня 1932 р. — спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР «Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі».
- 14 грудня 1932 р. — постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях», згідно з якою були вжиті заходи з подолання опору селян, проведення репресій та припинення українізації на Північному Кавказі.
- 15 грудня 1932 р. — постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про українізацію в ДСК (Далекосхідному краї. — В. О.), Казахстані, Середній Азії, ЦЧО (Центрально-Черноземній області. — В. О.) та інших районах СРСР», яка зупиняла українізацію в Росії.
- 31 грудня 1932 р. — постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов'язкового запису паспортів».
- 1 січня 1933 р. — телеграма Й. Сталіна ЦК КП(б)У з ультиматумом українським селянам.
- 22 січня 1933 р. — директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами, якою заборонили виїзд селян з України і заблокували кордони республіки військовими підрозділами.
- 23 лютого 1933 р. — Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», яка забороняла іноземним журналістам полишати Москву.
- 29 березня 1933 р. — Гарет Джонс скликав у Берліні пресконференцію, на якій повідомив західним журналістам про Голодомор.
- 8 квітня 1933 р. — РНК і ЦК КП(б)У затвердили Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах, які унормовували роботу та життя в колгоспі.
- 8 травня 1933 р. — інструкція всім партійно-радянським робітникам й усім органам ОГПУ, суду і прокуратури про припинення масового виселення селян, впорядкування арештів, розвантаження місць покарань, яка припиняла масові репресії.
- 13 травня 1933 р. — покінчив життя самогубством Микола Хвильовий.
- 20 червня 1933 р. — постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про залучення військовослужбовців до збирання врожаю в УСРР.
- 7 липня 1933 р. — наклав на себе руки Микола Скрипник.
- 24 липня 1933 р. — митрополит УГКЦ Андрей Шептицький видав пастирське послання «Україна в передсмертних судорогах».

- 25 липня 1933 р. — у Львові створено Український громадський комітет рятунку України.
- 31 серпня 1933 р. — постанова РНК «Про переселення на Кубань, Терек і Україну», яка запустила процес переселення росіян в Україну.
- 21 вересня 1953 р. — Рафаель Лемкін у Мангеттен-Центрі в Нью-Йорку з нагоди 20-ї річниці Голодомору проголосив промову, яка пізніше дістала назву «Радянський геноцид в Україні».
- 1968 р. — перше використання слова «голодомор» до конкретно-історичної події масового голоду українського населення початку 1930-х рр. у праці українського історика Павла Штепи «Московство».
- 9 жовтня 1986 р. — опубліковано книжку Роберта Конквеста «Жнива скорботи».
- 18 лютого 1988 р. — український прозаїк Олекса Мусієнко вперше на території ще тоді радянської України в друкованому слові використав слово «голодомор» (у статті «Громадянська позиція літератури і перебудова» в газеті «Літературна Україна»).
- 22 квітня 1988 р. — комісія Конгресу США з вивчення Голоду в Україні підготувала фінальний звіт.
- 10 березня 1990 р. — Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. підготувала фінальний звіт.
- 27 червня 1992 р. — створено Асоціацію дослідників голодомору-геноциду в 1932–1933 рр. в Україні.
- 20 жовтня 1993 р. — Естонія визнала Голодомор геноцидом.
- 28 жовтня 1993 р. — Австралія визнала Голодомор геноцидом.
- 19 лютого 1993 р. — Президент України Леонід Кравчук підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні».
- 26 листопада 1998 р. — Президент України Леонід Кучма підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів».
- 20 червня 2003 р. — Канада визнала Голодомор геноцидом.
- 26 листопада 2003 р. — Угорщина визнала Голодомор геноцидом.
- 2 квітня 2004 р. — Ватикан визнав Голодомор геноцидом.
- 24 листопада 2005 р. — Литва визнала Голодомор геноцидом.
- 20 грудня 2005 р. — Грузія визнала Голодомор геноцидом.
- 16 березня 2006 р. — Польща визнала Голодомор геноцидом.
- 28 листопада 2006 р. — Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».
- 19 червня 2007 р. — Перу визнала Голодомор геноцидом.
- 25 жовтня 2007 р. — Парагвай визнав Голодомор геноцидом.
- 30 жовтня 2007 р. — Еквадор визнав Голодомор геноцидом.
- 24 листопада 2007 р. — Балтійська Асамблея визнала Голодомор геноцидом.
- 21 грудня 2007 р. — Колумбія визнала Голодомор геноцидом.
- 19 лютого 2008 р. — Мексика визнала Голодомор геноцидом.
- 13 березня 2008 р. — Латвія визнала Голодомор геноцидом.
- 22 листопада 2008 р. — відкрито «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».
- 3 березня 2017 р. — Португалія визнала Голодомор геноцидом.
- 4 жовтня 2018 р. — США визнали Голодомор геноцидом.
- 6 квітня 2022 р. — Чехія визнала Голодомор геноцидом.
- 26 квітня 2022 р. — Бразилія визнала Голодомор геноцидом.

22 листопада 2022 р. — Молдова визнала Голодомор геноцидом.
24 листопада 2022 р. — Ірландія визнала Голодомор геноцидом.
30 листопада 2022 р. — Німеччина визнала Голодомор геноцидом.
15 грудня 2022 р. — Європарламент визнав Голодомор геноцидом.
1 лютого 2023 р. — Болгарія визнала Голодомор геноцидом.
9 березня 2023 р. — Бельгія визнала Голодомор геноцидом.
23 березня 2023 р. — Ісландія визнала Голодомор геноцидом.
28 березня 2023 р. — Франція визнала Голодомор геноцидом.
23 травня 2023 р. — Словенія визнала Голодомор геноцидом.
25 травня 2023 р. — Велика Британія визнала Голодомор геноцидом.
13 червня 2023 р. — Люксембург визнав Голодомор геноцидом.
20 червня 2023 р. — Словаччина визнала Голодомор геноцидом.
28 червня 2023 р. — Хорватія визнала Голодомор геноцидом.
7 липня 2023 р. — Нідерланди визнали Голодомор геноцидом.
26 липня 2023 р. — Італія визнала Голодомор геноцидом.
25 жовтня 2023 р. — Уельс визнав Голодомор геноцидом.

ПЕРЕДМОВА

Я почав писати цю книжку ще до великої війни. За початковим задумом, вона мала складатися із запитань і відповідей про Голодомор. Загал вважає, що цей формат підходить радше для «чайників», тих, хто хоче здобути знання з маловідомої для них сфери, і тому «запитання — відповіді» слід писати популярно та спрощено, щоб охопити якомога більшу аудиторію. Мені ж відразу здалося, що цей формат, як досить природний і евристичний, дозволяє досягнути більшого. Нема нічого природнішого, ніж запитувати і давати відповідь. Подивіться на дітей, які пізнають світ. Та й для «дорослих» вміння правильно ставити запитання доволі цінне, а в сучасному світі навіть цінніше за володіння знанням. Правильно поставлене запитання — це серед іншого невіддільний елемент розв’язання найскладнішої проблеми.

Голодомор 1932–1933 рр. як штучно організована радянською владою політика терору голодом належить до таких складних проблем. На цю тему написано тисячі наукових і публіцистичних праць, і їхня кількість зростає з кожним роком. Попри це, незрозумілого з цієї теми не меншає, а здається, навіть більшає з розширенням фактичного знання. Цікава особливість, якщо порівнювати, наприклад, із Голокостом, фактичне нагромадження знання про який ішло нога в ногу з усвідомленням зла у всіх його проявах, як це в принципі і має бути. На мою думку, ця особливість породжена цілим комплексом питань, зокрема травматичною унікальністю Голодомору та контекстом українсько-російських стосунків у широкій історичній перспективі.

Пізніше в процесі роботи над книжкою, ще до початку війни, я вирішив змінити її формат із «запитань-відповідей» на упорядкований у тематичному порядку «словник». Це видалося хорошим рішенням, бо, по-перше, у книжці подано конденсоване знання, що за змістом

нагадує словник у лаконічній формі подання матеріалу. По-друге, така зміна дозволила зберегти всі найкращі характеристики від попереднього формату. Логіка залишається тією самою. У своїх пошуках я не зупиняюся, аж поки якимось «запитанням», поняттям, проблемою не будуть висвітлені якомога повніше, виходячи з усього доступного мені обсягу знання. І неважливо, скільки сторінок для цього потрібно — дві чи дванадцять. По-третє, формат словника надав проєкту й наукової солідності, тож тепер книжка може зацікавити і фахівців.

«Поняття та терміни» цього словника потрактовані широко. Я не вишукую «вузькі терміни», тому словник складається лише з 50 термінів та епілогу. За бажання кількість цих термінів можна було б збільшити в рази, але тоді безальтернативно загубиться порівняльна перспектива, зникнуть узагальнення, ширший контекст і нівелюється можливість ставити запитання й відповідати на них.

Книжку розраховано як на тих, хто вже має якісь знання про Голодомор, так і на добре обізнаних із цією українською трагедією фахівців. Цікава вона буде і тим, хто вперше чує це слово. Книжка охоплює весь комплекс питань, що стосуються Голодомору: історію, історичну та культурну травми, пам'ять, демографію, політику та культуру.

Головне завдання книжки — цікаво та інформативно розповісти про Голодомор якомога ширшому колу людей — українцям та іноземцям. Тут ви не знайдете складних незрозумілих слів з лексикону 1930-х рр., а ті, без яких не можна було обійтися, пояснені, всі кількісні показники адаптовані до сучасних мір, а економічні реалії переведені в сучасні терміни. Головне, що глибинний зміст від цього не змінюється. У більшості випадків я намагався уникати надмірної апеляції до тих чи інших юридичних документів, які у величезній кількості продукувала радянська бюрократія, та цифр, які нічого не пояснюють. Я залишаю

тут те, що додає до розуміння поняття, процесу, закономірності, явища тощо. Все інше невблаганно вилучаю, щоб не ускладнювати сприйняття, не втрачати фокус і підтримувати читацький інтерес.

Проте це не легке читиво, що можна проглянути за день по діагоналі. Книжку слід читати вдумливо. Вона містить чимало фактів, цифр, імен, які доповнюють загальне розуміння теми, або просто цікаві та розкривають якусь сторону тогочасного життя. І звичайно, в книжці чимало інтерпретацій, як тих, що опираються на тексти найавторитетніших дослідників, так і на моє власне розуміння теми.

Втім ця книга не схожа на звичайне історичне дослідження. У своїх працях історики розповідають історію із початком, серединою та кінцівкою. Для них важливий наратив і послідовність оповіді. Закономірно, що на деяких темах вони акцентують, інші опускають, одні поняття використовують, інші оминають, на одні питання залюбки дадуть відповіді, а інші взагалі ніколи не порушують. Ця ж книжка більш інклюзивна. Вона складається з окремих сюжетів чи нарисів, які можуть перетинатися між собою та доповнювати один одного. Якщо для розкриття теми необхідно повторювати якісь інформативні блоки, я це без вагань роблю, бо не вважаю недоліком. Якщо те саме знання затребуване для пояснення різних явищ, питань, розмірковувань, це лише підтверджує цінність такого знання та верифікує його в найкращих з можливих способів, у різних контекстах. Тому в комплексі книжка становить певну систему поглядів та інтерпретацій. Перші 30 розділів висвітлюють історію Голодомору, наступні 20 — фокусуються на пам'яті про Голодомор. Питання динаміки історичного процесу, який призвів до Голодомору, наміру та мотивів організаторів злочину, геноцидної природи Голодомору — в центрі моєї уваги. Вважаю цей фокус корисним для наукового пізнання теми загалом.

Епілог, написаний після початку повномасштабної війни, значною мірою став її наслідком. Тут я спробував дати відповідь на запитання, чого Голодомор може навчити українців з огляду на сьогоднішні екзистенційні виклики, які постали перед Україною після російського широкомасштабного вторгнення. Для цього я порівнюю Голодомор і нинішню війну, шукаю у подіях, між якими відстань у 90 років, спільне та відмінне. Якщо читачі знайдуть у цьому аналізі не лише вдалі метафори, а й глибші пояснення, це буде для мене найбільшою втіхою. У цьому розділі стверджується, що новий Голодомор не тільки може повторитися, а й те, що він уже є реальністю, стримуваною лише завдяки ЗСУ. Якщо Росію не зупинити, то наслідки будуть такими ж руйнівними, як і наслідки Голодомору, а після другого за менш ніж сто років геноциду українці навряд чи вистоять.

Кожен розділ супроводжують фотографія, цитата й список джерел і літератури, що допоможуть читачу краще відчувати, усвідомити прочитане та дізнатися більше. Ці додатки дозволяють розбавити інколи сухий текст образом, емоцією, відчуттям та усвідомленням того, що хоч би як автор намагався схопити живий історичний досвід життя, страждання, виживання, смерть і порятунок, це можливо лише моментами і претендувати на більше — справа даремна. Епілог становить самостійну цілісну мінірозвідку, яка буде зрозумілою навіть без ознайомлення з попередніми розділами. Тому читач може за бажанням відразу після передмови прочитати епілог, а потім уже перейти до основного тексту.

Глосарій і хронологія містять лише контент, згадуваний у самому тексті або про який є відсилання в тексті. Глосарій дозволяє «перекласти» минуле сучасною мовою, оскільки автор ставить завдання «зрозуміти» на перше місце. Хронологія ж формує стислий конспект дослідження, а отже, дає не тільки загальне уявлення, але й щось нове.

Насамкінець додам, що я намагався уникати будь-яких необґрунтованих метафор, риторичних формул і моралістичних конотацій у тексті.

1. ГОЛОДОМОР. ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНА. СЛОВОВЖИТОК

У цьому розділі розглянемо, як виник термін «Голодомор», хто вжив його першим та як він вживається нині. Розділ можна вважати ввідною частиною книжки, що дає уявлення про загальний контекст дослідження.

Слово «голодомор» походить від поєднання українських слів «голод» та «мор» та означає рукотворне вбивство голодом, тобто навмисне створення комуністичним режимом таких умов, за яких підвладне українське населення масово помирало від голоду. Голодомор — це штучно організована радянським режимом політика терору голодом. Переважно це слово використовується щодо 1932–1933 рр., втім в Україні можливі й інші варіанти слововжитку, що стосуються інших голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр., до яких причетна радянська влада.

Зворот «морити голодом» віддавна використовується в українській мові, але іменник «голодомор» не побутував ані на письмі, ані в розмовній мові. Хоча західноукраїнські автори, бувало, зрідка вживали це слово, але на позначення людини, яка голодує або сильно бідує. Принаймні таке його значення трапляється у львівській газеті «Діло» за 1920-ті рр. або у творах Івана Франка. Слово «голодомор» у значенні конкретної історичної події або політики, що призвела до цієї події, та ще й стосовно чітко означеного хронологічного періоду та явища масового голоду вживається з кінця 1960-х рр.

За хронологічним принципом його авторство належить українському історику Павлові Штепі. Він уперше вжив слово «голодомор» 1968 р. у книжці під назвою «Московство». Цікаво, що автор застосовує це слово не лише щодо 1932–1933 рр., а й до голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. Невідомо, чи Штепа сам «винайшов» цей термін,

запозичивши його складові із живої розмовної мови, чи десь натрапив на цей новотвір раніше. Вірогідною видається версія запозичення з чеської мови. Українською чеське слово «hladomor» можна перекласти, як великий голод, епідемія голоду. Саме з такими назвами виходили публікації в чеській пресі, зокрема в празькому часописі «Večerník P. L.», які стосувалися вже специфічно українського голоду 1932–1933 рр. Хоча саме слово «hladomor» побутувало в чеській мові набагато раніше ХХ століття. До речі, етимологічно подібні іменники відомі й в інших слов'янських мовах: польській (glodomór), сербській та хорватській (gladòmor). Тобто у факті найменування у чеській пресі української трагедії «hladomorom» нічого незвичайного немає. Беручи до уваги, що сам Штепа у 1920-х рр. учився в Українській господарській академії в Подебрадах і знав чеську мову, то цілком імовірно, що він використав милозвучне «hladomor» для того, щоб увести в обіг нове українське слово «голодомор», що вже стосувалося конкретних історичних подій — українських голодів ХХ століття. Так чи інакше слово «голодомор» набуває дещо іншого значення. Якщо слово «hladomor» лише констатує факт масового поширення голоду, то «голодомор» означає політику, спрямовану на виморення голодом, що підтверджується текстами Штепи.

Слово «голодомор» можна віднайти також в «Етимологічному словникові української мови» («An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language») під редакцією Ярослава Рудницького, який створювався впродовж 1962–1982 рр. у Канаді. У літературі трапляються згадки, що український письменник Василь Барка вжив слово «голодомор» ще раніше, а саме в передмові до роману «Жовтий князь». Але маємо пам'ятати, що хоча роман Барка опублікував 1963 р., згадану передмову він написав 1989 р., тобто за 20 років після появи книжки Штепи.

Загалом в українській діаспорі у другій половині ХХ століття термін «голодомор» не став найпоширенішим відповідником найменування голоду 1932–1933 рр. Частіше траплялися терміни «Великий голод», «штучний голод», «голод-геноцид», «голодова катастрофа», «український Голокост». Більшість резолюцій українських діаспорних організацій з нагоди 50-х роковин трагедії містить словосполучення «штучний голод», а український автор Василь Гришко 1983 р. видав книгу «Український голокост 1933 року». Власне, ці терміни активно використовуються і нині, як в Україні, так і за кордоном. Найавторитетніший дослідник цієї теми свого часу американець Роберт Конквест у книжці 1986 р. «Жнива скорботи» пише про «терор голодом» (terror-famine). Щоправда, в українському перекладі книжки 1993 р. перекладач уже використовує слово «голодомор».

У Радянській Україні тема голоду перебувала під повною забороною аж до краху СРСР: у публічному просторі її просто не існувало. Лише з початком перебудови з'являлися перші згадки, а офіційно санкцію на пам'ять тема отримала після доповіді першого секретаря ЦК КП(б)У Володимира Щербицького з нагоди відзначення 70-ї річниці встановлення радянської влади в Україні в грудні 1987 р. Тоді Щербицький побіжно згадав про зумовлений посухою голод у СРСР, але цього було достатньо, щоб зняти табу на слово «голод».

Слово «голодомор» публічно було вжито вперше ще раніше. Український поет Іван Драч згадав про голодомор в емоційному виступі на ІХ з'їзді письменників України 5 червня 1986 р. У своєму виступі Драч порівняв голодомор із Чорнобильською катастрофою, яка сталася за 6 тижнів до того з'їзду. На його думку, обидва завдали удару по генотипу нації. Таке порівняння пояснюється особистою трагедією Драча: його син, на той час військовослужбовець, отримав дозу радіації під час ліквідації аварії, виконуючи наказ без будь-якого захисного спорядження. Тоді ж в Україні вперше пролунали

порівняння голоду з геноцидом. У 1987 р. у відкритому листі до генсека ЦК КПРС Михайла Горбачова В'ячеслав Чорновіл написав про «справжній геноцид української нації».

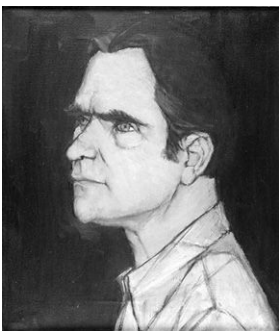
На папері ж уперше назва «голодомор» з'явилася 1988 р. у газеті «Літературна Україна»: видання передрукувало доповідь українського прозаїка Олекси Мусієнка, проголошену на партійних зборах київської організації Спілки письменників УРСР. Мусієнко вжив це слово побіжно, критикуючи сталінське відхилення від ленінської політики та «злочинне винищення кадрів ленінського гарту». У цій статті він переважно використовував поняття «масовий голод».

У широкий обіг поняття «голодомор» в Україні увійшло на початку 1990-х рр. У 1992 р. була створена Асоціація дослідників голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні, яка об'єднала громадських діячів, науковців, дослідників-краєзнавців, які на той час уже активно використовували слово «голодомор» у своїх текстах. Минуло ще трохи часу, і слово проникло до офіційних документів, постанов Кабінету Міністрів України, указів президента України. 1993 р. з'явився указ Президента України Леоніда Кравчука «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», який став першим із подібних указів.

У 1998 р. указом Президента України Леоніда Кучми «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» офіційне відзначення закріплюється за четвертою суботою листопада. Президент Віктор Ющенко підписав низку подібних указів, наприклад «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». У листопаді 2006 р. ухвалили Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Вживання слова «голодомор» у тексті офіційних документів мало символічне й ідеологічне значення та призвело до його поширення в медіа.

Від 2003 р. бере відлік й історія використання терміна «голодомор» у документах міжнародних організацій. У спільній заяві країн-членів ООН на 58-й Генеральній Асамблеї ООН від 7 листопада 2003 р. цей термін було вжито поряд із Великими голодом 1932–1933 рр.

Як бачимо, з початку 1990-х років у публічному офіційному вжитку застосовувалося кілька понять: Леонід Кравчук вживав «голодомор» (з маленької літери), Леонід Кучма — «голодоморів» (у множині, бо враховуються голоди 1921–1923 та 1946–1947 рр.) та словосполучення «голодоморів та політичних репресій», Віктор Ющенко — «Голодомор» (з великої букви). Мотиви такого різного слововжитку неоднорідні, зокрема і політичні. На сьогодні все частіше використовується слово «Голодомор», що має показати масштабність та унікальність саме трагедії 1932–1933 рр. Наразі термін став настільки поширений в Україні, що навіть без хронології зрозуміло, що йдеться про 1932–1933 рр.

Яків Гніздовський. Портрет Василя Барки, 1961 р. Архів УВАН

Щоправда, значна термінологічна невизначеність зберігається. Так, найбільша музейна установа країни за останні роки двічі змінювала назву. У серпні 2015 р. «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» змінив назву на Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», який у серпні 2019 р. став називатися Національним музеєм Голодомору-геноциду.

Поступово слово «Голодомор» (The Holodomor) проникає в західну історичну науку. Так, організатори останньої представницької західної конференції, присвяченої безпосередньо цій тематиці, зупинилися саме на цьому терміні в назві конференції «Contextualizing the Holodomor: A Conference on the 80th Anniversary of the 1932–1933 Famine in Ukraine» (2013). Хоча ще 10–15 років тому учасники інших представницьких наукових форумів дискутували переважно про Великий голод.

Вся московська пропаганда в Україні, всі її зусилля в школі, літературі, мистецтві, науці спрямовані до одного-єдиного: вкоренити в голови і душі українців почуття БЕЗСИЛЛЯ — СЛАБОСТІ України і водночас страх перед силою Московщини. Переконати українців, що українська мова, українська культура відсталі, нерозвинені, маловартісні. Вкоренити в українській душі почуття української національної НИЖЧОСТІ. Вкоренити ЗНЕВІРУ у власні українські сили: культурні, господарські, державотворчі. Скувати українську ДУШУ духовними кайданами рабства, тоді фізичне рабство настане саме собою. Ніхто не знає, наскільки Московщина вкоренила в українців почуття української національної нижчості, безсилля України; наскільки отруїла душу українця; наскільки скалічила український дух боротьби. Лише новий 1917 рік покаже це. Чи українська провідна верства у вільному світі готує вже тепер ліки на ту московську отруту в душах підмосковських українців? Чи пізні Івани чухатимуть свої розбиті московською довбнею потилиці, як це робили по 1917 році? Році, що впав несподіванкою на українську провідну верству на чолі з найбільшим українським істориком?

Монархічна Московщина труїла «московською блекотою» лише українську інтелігенцію. «Демократична» ж поширила отруту навіть на українське селянство. Проте національний інстинкт українського селянства врятував його. Вихідці з села — нова українська інтелігенція — давала нових борців за волю України. Монархічна Московщина вигублювала таких лише тоді, коли вони вже виявили свою ворожість до Московщини. Теперішня ж Московщина нищить таких ще «профілактично». Але на місце вигублених українське село посилає нових і нових. Отже, треба було знищити трикляте джерело «сепаратистов» — українське село, а українських селян обернути на безвласницьких робітників. Адже В. Ленін попереджав своїх москвинів, що «останній і вирішальний бій» пролетаріату буде не з міжнародним капіталізмом, а

з селянством. А в московській імперії — лише з українським, бо московське селянство споконвіку вже має комуністичну «общину».

Малоукраїнські історики пояснюють московський антиукраїнський голодомор 1933 року тим, що, мовляв, «радянська» влада хотіла так примусити українських селян вступити до колгоспів. Це примітивне пояснення. Року 1932 в колгоспах уже було 78 % усієї орної землі. Московщина не робила голодомору на Донщині і Приволжі, хоч дончаки (крєвні москвини) та приволзькі німці опиралися уколгоспненню не менше за українців. Справа в тому, що погром українського селянства 1933 р. і пізніше був ударом по ВСІЙ українській НАЦІЇ. Удар найсильніший з усіх у нашої історії. Його метою було захитати саму ОСНОВУ української нації.

З книги Павла Штепи «Московство, його походження, зміст, форми і історична тяглість»

Список джерел і літератури

- Грицак Ярослав. Хто і коли вперше вжив слово «Голодомор»? *Україна Модерна*, <https://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/etymology-holodomor> (дата звернення: 11.11.2023).
- Гриценко Олександр. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): Підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: К.І.С., 2017.
- Громадянська позиція літератури і перебудова: Доповідь О. Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ // *Літературна Україна*. 18 лютого, 1988.
- Драч Іван. Виступ на IX з'їзді письменників України // *Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю* / ред. О. Литвин. Київ: Товариство «Україна», 1997. С. 310.
- Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. № 14. С. 225–300.
- Штепа Павло. *Московство, його походження, зміст, форми і історична тяглість*. Торонто: Видавництво Семена Сташишина, 1968.

2. УСІ ОРГАНІЗАТОРИ ГОЛОДОМОРУ ТА ЇХНІ ВЛАДНІ ВЕРТИКАЛІ

Голодомор — це злочин, а будь-який злочин — результат дій людей. Цей розділ показує, хто ті люди, які організували Голодомор, та як їм це вдалося.

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. після перемоги над останньою великою опозиційною групою всередині комуністичної партії, пов'язуваної з іменами М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, склалися передумови для перетворення СРСР на тоталітарну державу на чолі з Й. Сталіним. У наступне десятиліття держава остаточно встановила контроль над різними проявами суспільного життя та групами, яким до цього часу вдавалося зберігати відносну незалежність, викорінила вогнища інакодумства та опору.

Створена специфічна централізована управлінська система забезпечила негайне та безапеляційне виконання ухвалених у Москві рішень. Будь-які баланси та противаги, як всередині системи влади, так і поза нею, поступово ліквідовувалися на користь ще більшої централізації. Владні повноваження здійснювалися через три владні вертикалі, а саме партійну, радянську та силовиків.

Партійна вертикаль складалася з членів більшовицької партії, якій підпорядковувався комсомол (скорочення від «Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді»), тобто комуністичний молодіжний рух у СРСР. Вертикаль очолював Генеральний секретар Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків. Цю посаду з квітня 1922 р. і до самої смерті обіймав Сталін. Фактично він контролював партійну бюрократію.

Радянська вертикаль складалася з виборних органів — рад різних рівнів, в які більшовики заводили переважно представників своєї партії, зберігаючи над ними контроль. Виконавчі комітети рад, зокрема

аналоги сучасних міністерств та відомств, фактично представляли виконавчу гілку влади. На них покладалося безпосередньо управління країною. Вони ж ухвалювали закони та урядові розпорядження, частина з яких постфактум затверджувалася з'їздами рад. Керував цією вертикаллю уряд — Рада народних комісарів, або Раднарком. Це був колективний орган ухвалення рішень, який очолював голова уряду. З 1930 по 1941 р. головою Раднаркому СРСР був В. Молотов.

Силовий контроль здійснювали спеціальний орган державної безпеки — Об'єднане державне політичне управління (ОГПУ, рос. Объединенное государственное политическое управление), а також Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД, рос. Народный комиссариат внутренних дел), органи радянської юстиції, суду і прокуратури, Червона армія та прикордонні війська. Всі вони, крім судів, були в юрисдикції Раднаркому, деякі мали республіканські аналоги, інші підпорядковувалися напряму Москві. Попри систему підпорядкування, всі органи були повністю залежні від вищого партійного керівництва. Найпотужнішим інструментом у руках партійної верхівки стало ОГПУ — радянська політична поліція. На початку 1930-х рр. ОГПУ стало всесильним органом терору, збудованим на ґрунті специфічної лояльності своїх співробітників і підкріпленням гарним фінансовим забезпеченням і високим соціальним статусом. У період колективізації та Голодомору повноваження ОГПУ були найширшими, а бюджети найбільшими, що особливо контрастувало з епохою непу, коли стан значної частини силових органів, які перебували на держпостачанні, значно погіршився.

Владна система була побудована таким чином, що всі головні рішення та ініціативи в країні ухвалювала група людей у складі Політбюро Центрального комітету ВКП(б), фактично найвищого органу влади в СРСР. Далі рішення оформлялися від імені різноманітних державних органів з усіх трьох вертикалей, насамперед

Раднаркому. Жодне скільки-небудь важливе рішення Раднаркому не проходило без схвалення Політбюро. Станом на 1932 р. до Політбюро входили Й. Сталін, В. Молотов, К. Ворошилов, Л. Каганович, С. Кіров, М. Калінін, С. Косіор, Г. Орджонікідзе, В. Куйбишев. Всі члени Політбюро були одностайними, підтримували індустріалізацію та колективізацію. Всі головні рішення, зокрема, ті, що визначали політику Голодомору, ухвалювалися колегіально, втім навіть на початку 1930-х рр. думка Сталіна відігравала визначальну роль, його слово залишалося вирішальним. Найближчими прихильниками і помічниками Сталіна були Молотов та Каганович. У другій половині 1930-х рр., під час та після Великого терору, Сталінова влада стала абсолютною, і він сміло міг нехтувати «принципами колективного керівництва».

Англійський журналіст Малколм Маггерідж у статті «Совети і селянство», анонімно написаній для «Manchester Guardian» 28 березня 1933 р. досить точно схарактеризував природу цієї трансформації влади: «Диктатура пролетаріату набула значення диктатури партії, диктатура партії стала означати диктатуру Політбюро, диктатура Політбюро набула значення диктатури Сталіна, а диктатура Сталіна стала означати диктатуру Головної ідеї, яка повністю ним заволоділа. А цю ідею можна здійснити тільки створенням невідомої держави».

Особливістю функціонування цієї системи влади на чолі з Політбюро було те, що всі владні вертикалі, а також партійне й державне керівництво поступово зросталися з підпорядкуванням єдиному центру. Всі органи, які стояли нижче у формальній та неформальній ієрархії, дублювали рішення Політбюро. Організаційно-управлінська система, яка відповідала за їх реалізацію, складалася із сотень тисяч безпосередніх виконавців. Українська компартія — КП(б)У та відповідні республіканські органи були складовою цієї системи, цілком залежної від союзного керівництва на чолі з Політбюро. Всі

призначення на посади республіканського рівня, не кажучи вже про керівників УСРР, були прерогативою Кремля. Система виконання рішень працювала доволі оперативно. Наприклад, заборону виїзду за межі територій, що потерпали від голоду, Сталін написав 22 січня 1933 р., а наступного дня її вже продублювали постановою Політбюро КП(б)У для всіх обласних комітетів партії. Відповідні вказівки про заборону продажів квитків селянам та їх повернення на місця проживання видавалися по лінії ОГПУ, а за кілька днів ОГПУ вже створило фільтраційні пункти для утримання затриманих.

Голодомор став результатом політики радянського комуністичного тоталітарного режиму, до її реалізації призвели безліч рішень, ухвалених на всіх трьох вертикалях влади на різних рівнях — центральному, республіканському, локальному. Інституційно голодоморна політика і найголовніші рішення в її рамках розробляло Політбюро ЦК ВКП(б).

Ситуацію в Україні більшовики бачили настільки небезпечною, що, крім наявних інституцій, створювали додаткові органи влади з надзвичайними повноваженнями, які відіграли значну роль в організації Голодомору. Такими стали зокрема надзвичайні хлібозаготівельні комісії, що розгорнули діяльність наприкінці 1932 р. Комісію в Україні очолив сам голова Раднаркому Молотов, а на Кубані — Каганович, до їхнього складу входили сотні високопоставлених комуністичних кадрів. Наприклад, у хлібозаготівельній комісії Молотова були голова правління Держбанку Саркісов, заступник наркома фінансів Калманович, заступник наркома землеробства Маркевич, заступник наркома землеробства Кренцель. Очолювана Кагановичем комісія складалася із заступника голови комітету заготівель Чернова, наркома постачання Мікояна, заступника ОГПУ Ягоди, секретаря ЦК ВЛКСМ Косарева. Під час Голодомору діяли тисячі уповноважених різних рівнів і в різних сферах державного

управління, а їхньою кінцевою метою був насамперед хліб. Усі уповноважені були покликані контролювати місцевих керівників, а фактично являли собою альтернативний місцевому центр політичної влади і впливів. Різного роду уповноважені стали універсальним способом розв'язання всіх нагальних проблем. Їхнім завданням було досягнути результату за будь-яку ціну, а що відбувалося далі — їх не цікавило, оскільки вони відразу від'їжджали з місць відрядження додому. Маючи в руках необмежену владу, зазвичай вони діяли дуже жорстоко. Усі діячі були прибічниками методів тиску й апріорно виходили з того, що в Україні існує законспірований спротив, який необхідно ліквідувати за допомогою репресивних заходів. За великим рахунком, додаткові органи влади представляли місто і рекрутувалися з містян-комуністів і радянських чиновників, комсомольців.

Фактично всі уповноважені, на чолі яких стояли найвищі радянські посадовці, яких сучасною кримінальною мовою назвали б «доглядачами» («смотрящими»), в листопаді 1932 р. створили в Україні тимчасовий, паралельний з республіканським центр влади, який напряду підпорядковувався Сталіну.

Отже, головними організаторами голодоморної політики персоніфіковано стали Сталін та його найближчі однодумці в складі Політбюро. Наприклад, ініціатором «закону про п'ять колосків», за яким розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом і позбавленням волі на термін не менше від 10 років, був Сталін. Його підписали Калінін, Молотов та Єнукідзе. Режим «чорних дощок» уперше ввели постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., яку підписав голова уряду УСРР В. Чубар. Заборона виїзду за межі голодуючих територій була особистою ініціативою Сталіна. Відповідну директиву він склав особисто, а потім її продублювали директивним листом за підписом Хатаєвича і Чубаря. Перелік таких

законодавчих актів і директив за підписами найвищих радянських функціонерів зайняв би не одну сторінку.

Цікаво, що рішення, які призвели до Голодомору, спускалися з центру в регіони, в тому числі за допомогою досить специфічних засобів комунікації, таких як телеграми та шифрограми. Зокрема, 1 січня 1933 р., на Новий рік, керівники УСРР у Харкові одержали телеграму за підписом Сталіна, яка складалася з двох пунктів. У першому повідомлялося, що селян не будуть репресувати, якщо вони добровільно здадуть хліб, а пункт другий стосувався тих, хто це попередження ігноруватиме. Таких селян мали репресувати відповідно до «закону про п'ять колосків». Телеграма була безпосередньою погрозою Сталіна селянам: у разі невиконання плану вони будуть репресовані. Телеграма мала силу директиви і негайно була продубльована постановами нижчих структур владної вертикалі стала сигналом до масових обшуків. В результаті місцеві органи влади організували масову кампанію обшуків, у ході яких конфіскації підлягали всі наявні харчові продукти.

Те, що Сталін, Молотов і Каганович були ініціаторами, ідеологами та замовниками голодоморної політики, підтверджує їхнє приватне листування. Саме в їхньому колі обдумувалися й обговорювалися всі ініціативи, які пізніше виливалися в конкретні постанови, офіційні директиви та накази. Думка про те, що Сталін був недостатньо поінформований про перебіг голоду в Україні, безпідставна. Його найближчі помічники Молотов та Каганович тижнями перебували в Україні наприкінці 1932 р. Власне їхніми руками Голодомор і був організований. Збереглися записи засідань Політбюро, які доводять, що вони чимало часу обговорювали ці поїздки та їхню мету. Збереглася також чисельна кореспонденція з тими самими В. Молотовим, Л. Кагановичем, а також Г. Петровським, М. Шолоховим, секретарем ЦК КП(б)У України і Харківського обкому партії Р.

Тереховим, вищими воєначальниками країни, радянськими письменниками, в якій детально описується перебіг голоду в Україні. Так, у 1932 р. Каганович направив Сталіну 62 листи, а 1933 р. — 112 листів. На ім'я Сталіна надходили десятки листів і телеграм від вищих і середніх партійних функціонерів. Одним з найважливіших джерел інформації для Сталіна були звіти ОГПУ, які він читав, робив на них помітки, та часто просив розіслати членам Політбюро та іншим радянським вищим чиновникам. Постулювати тезу про необізнаність Сталіна в тому, що відбувалося в Україні протягом 1932–1933 рр., означає нехтувати його феноменальною залученістю в організацію Голодомору.

Безпосередні виконавці Сталінової волі на місцях з вищого партійного керівництва, зокрема Чубар, Хатаєвич, Затонський, Петровський, на власні очі бачили те, що відбувається в українських селах, що вимирали. Деякі з них робили якісь мляві спроби применшити хлібозаготівельні плани, але швидко здавалися перед волею Москви. Вони не мали реальних важелів впливу щось глобально змінити, та й навряд чи хотіли, бо подекуди вважали, що це в їхніх кар'єрних або безпекових інтересах, і самі підштовхували Москву до збільшення терористичного тиску, наприклад, ініціюючи збільшення квот на розкуркулення. Втім приписувати українським комуністам маніпулювання Сталіним з метою схилити його до проведення більш жорсткої лінії в Україні, зокрема й щодо організації Голодомору, абсолютно безпідставно, це не підтверджується ніякими джерелами.

У судовому рішенні від 2009 р. за фактом здійснення Голодомору Апеляційний суд міста Києва визначив, що Сталін, Молотов, Каганович, другий секретар ЦК КП(б)У Постишев, 2-й секретар ЦК КП(б)У Хатаєвич, керівник республіканського уряду Чубар «безпосередньо вчинили злочин, передбачений ч. 1 ст. 442

Кримінального кодексу України», тобто геноцид. З історичного погляду це рішення цілком коректне.

Пошук хліба в одному із сіл Гришинського району Донецької області, 1932 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного

Безпосередньо до організації Голодомору залучалися безліч інших партійних функціонерів, радянських чиновників, силовиків, серед яких найактивнішу роль відіграли генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова ОГПУ УСРР від 25 липня 1931 р. по 20 лютого 1933 р. С. Реденс, голова ОГПУ УСРР від 21 лютого 1933 р. по 10 липня 1934 р. В. Балицький, заступники голови ОГПУ УСРР К. Карлсон (1924–1934), І. Леплевський (1933), голова Всеукраїнського ЦВК Г. Петровський, нарком землеробства Я. Яковлев (Епштейн) та тисячі інших. Між іншим, їхня лояльність забезпечувалася доволі пристойними зарплатою і продуктовим постачанням, що особливо цінувалося в умовах Голодомору. Саме під час Голодомору склалася система номенклатурних привілеїв, яка проіснувала до краху СРСР. На початку 1932 р. скасували так званий партмаксимум для відповідальних працівників-комуністів у розмірі 2700 руб. на рік. Восени 1932 р. на 35 % зросла зарплата партноменклатури. Якщо в четвертому кварталі 1932 р. посадові оклади обласної та районної партійної ланки становили 225–280 руб., то весною 1933 р. вже 300–340 руб. Весною 1933 р. за 250 руб. на чорному ринку можна було купити 7 відер картоплі або 76 л молока, або 214 яєць. Звичайно партноменклатура нічого не купувала на чорному ринку, а отримувала

щомісячні продуктові пайки з партійних розподільників. Керівник середньої ланки отримував 18 кг муки та по 8 кг на утриманців, 1,5 кг крупи і по 1 кг на утриманців, 800 г цукру і по 400 г на утриманців, 1,2 кг олії. Вони мали додаткові виплати на відрядження та премії. На 1933 р. в Україні таких високопосадовців не нижче від районного рівня, які належали до «першої (тобто найвищої. — В. О.) категорії постачання» разом з утриманцями, нараховувалося 30 834 особи. Найвищі українські чиновники користувалися дачами, службовими авто, відпочивали в державних санаторіях.

Безпосередніми виконавцями партійно-державних рішень щодо обшуків і вилучення хліба й іншого продовольства були десятки тисяч активістів, в тому числі українці.

Звичайно, неможливо встановити поіменно всіх виконавців злочину Голодомору, але увага лише до перелічених судом шести прізвищ головних організаторів Голодомору навіть в Україні дещо дивує. Ширший перелік радянських функціонерів рідко називають у контексті організації Голодомору. Немає про них і наукових досліджень.

Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

«Запропонувати ЦК КП(б)У та РНК УСРР широко оповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, хто добровільно здає державі раніше розкрадений і прихований хліб, не будуть піддаватися репресіям;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які зятято продовжують приховувати розкрадений та схований від обліку хліб, будуть застосовуватися найсуворіші заходи стягнення, передбачені постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацію та зміцнення суспільної соціалістичної власності).

Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін

З телеграми Й. Сталіна ЦК КП(б)У з ультиматумом країнським селянам від 1 січня 1933 р.

Список джерел і літератури

- Васильєв Валерій. *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр — субцентр влади (1917–1938)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014.
- Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475* // упоряд. М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут національної пам'яті; Служба безпеки України, 2014.
- Дорошко Микола. *Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)*. Київ: Ніка-Центр, 2008.
- Дорошко Микола. Компартійно-радянська номенклатура в умовах Голодомору // *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / за ред. В. Смолія. Київ: Наукова думка, 2003. С. 606–618.
- Кульчицький Станіслав. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2012. № 21. С. 118–134.
- Тилішак Володимир. Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору // *Український тиждень*. 2017, 23 листопада. № 47 (523).
- Mattingly Daria. *Idle, Drunk and Good-for-Nothing: The Rank-and-File Perpetrators of 1932–1933 Famine in Ukraine and Their Representation in Cultural Memory*: PhD diss., University of Cambridge, 2018.

3. ЦІЛІ СТАЛІНА

Як і будь-який геноцид, Голодомор має складну генезу, проте вона дозволяє визначити цілі та завдання його організаторів. У цьому розділі висвітлюються цілі Сталіна й те, як вони змінювалися перед і під час Голодомору. У сукупності вони свідчать про штучний, навмисний характер Голодомору.

Немає достатніх підстав стверджувати, що організатори Голодомору з початку колективізації, або навіть із 1920-х рр., розробили геноцидний план і втілювали його для повного чи часткового знищення української національної чи етнічної групи. Так, українці суттєво постраждали від більшовицького терору протягом 1920-х рр., утім цей терор не був спрямований проти української етнічної або національної групи як такої, а втілювався вибірково відповідно до цілої низки критеріїв, здебільшого класових і політичних, за якими і відбувалася ідентифікація жертв. Голодоморна політика була сформульована й реалізована організаторами Голодомору із другої половини 1932 р. та стала результатом викликів і загроз, із якими зіткнувся комуністичний режим в Україні в процесі перетворень індустріалізації та колективізації. Головну загрозу для режиму становив український опір, з яким режим не зміг справитися конвенційними терористичними методами.

Голодомор став найрадикальнішим, найжорстокішим людиноненависницьким способом подолання українського опору й інших загроз, з якими зіткнувся режим. Частина цих загроз і викликів була плодом уяви організаторів Голодомору, а ще якась частина становила для них серйозну небезпеку.

Жінки з колгоспу «Великий перелом» у с. Кругле Сватівського р-ну Луганської обл. голосують на загальних зборах у грудні 1931 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2–36049

Масштаб загроз і викликів, перед якими постав комуністичний режим на початку 1930-х рр., співмірний з масштабом суспільних перетворень, які ініціював Сталін та його найближче оточення після остаточної перемоги над опозицією. Вони ставили за мету модернізацію відсталого Радянського Союзу задля перетворення країни в потужного гравця на світовій арені, здатного конкурувати з розвинутими західними капіталістичними економіками в економічному та військовому плані. За умови реалізації цього плану, радянський режим міг би претендувати на поширення свого впливу на інші країни. Радянські лідери все ще марили ідеєю світової комуністичної революції та встановлення комуністичного домінування у всьому світі. У цьому контексті політика індустріалізації та колективізації мала ключове значення. Впровадження колективізації в Україні на початку 1930-х рр. відразу зіштовхнулося з величезними труднощами.

По-перше, українські селяни, споконвіку виховані у традиції приватного господарювання, в різний спосіб опиралися колективізації та конфіскації землі. Колишні фермери не бажали втрачати можливість розпоряджатися результатами своєї праці. Так, 1930 р. в масових виступах різного роду взяло участь близько 1,2 млн українських селян.

Найпоширенішими стратегіями опору на той час стали відмова вступати в колгоспи й працювати в них, активний силовий супротив, у тому числі із застосуванням зброї, переслідування представників влади на місцях. Відомо, що за перші сім місяців 1932 р. органи ОГПУ зафіксували в УСРР більш як 900 масових виступів, що становило понад 56 % усіх тогочасних антиурядових акцій у СРСР. Шляхом державного масового насильства, депортацій, арештів, конфіскацій радянський режим подолав активний опір. Позатим колишні приватні власники не мали жодного інтересу долучатися до колективного обробітку землі, який не давав би їм зиску. Тому вони вдалися до пасивного опору, саботажу, крадіжок так званого колгоспного майна, що набули масового поширення. Лише терор голодом і масова смертність остаточно приборкали будь-який спротив. Організатори Голодомору чудово розуміли, що виснажені голодом люди не здатні на значний опір. Це розуміння Сталін виніс із власного досвіду, пов'язаного з голодом 1921–1923 рр.: тоді, з одного боку, голод допоміг розправитися з українськими повстанцями, які боролися проти більшовиків, а з іншого — призвів до виникнення непу як способу подолання наслідків голоду через примирення з колишніми противниками, насамперед селянами, які становили основу повстанських загонів.

По-друге, за роки непу та українізації в Україні сформувалася чимала група українців-комуністів, які добивалися все більшої самостійності, зокрема у сфері економіки, та розглядали російський народ в УСРР як національну меншину. Цей рух до самодостатності та відособленості Москва сприйняла як прояв сепаратизму, що мав бути придушений. Українські націонал-комуністи зберігали тісний зв'язок із селянами-одноплемінниками, а отже, вони не могли бути надійним знаряддям у руках режиму з насаджування політики колективізації, особливо на локальному рівні. Центр сприймав їх як слабку ланку, яка піддається

ідеологічному впливу дрібної буржуазії (селянства) та якій бракує партійної дисципліни. В умовах згортання політики українізації, яку вони гаряче підтримували, для сталінського режиму українські націонал-комуністи здавалися джерелом безпосередньої небезпеки. Крім того, націонал-комуністи толерували та підтримували національну культурницьку еліту, яка протягом 1920-х рр. переживала справжній ренесанс, а режим до цього завжди ставився з недовірою.

По-третє, комуністичні лідери й ідеологи чітко усвідомлювали, що селянська приватновласницька ментальність і традиційний селянський уклад життя несумісні з комуністичною ідеологією та новим устроєм на селі. Якщо в межах непу для такої ментальності залишалося чимало місця, то в умовах Великого перелому боротьба з нею дістала нове дихання. В умовах інтенсифікації побудови соціалізму в одній країні Сталін не міг сприйняти політичну систему, яка не контролювала б три чверті селянського населення. Селян необхідно було дисциплінувати і перевиховати, спробувати трансформувати з упертих і самодостатніх індивідуумів у лояльних режиму «радянських людей». Село мало стати невіддільною частиною нового радянського проєкту побудови соціалізму в одній країні. Для комуністичного керівництва певною мірою стало несподіванкою, що українська ментальність та ідентичність навіть після двох років колективізації, залишалася так само сильною. Для держави за такого стану речей українські селяни ставали більш небезпечними, ніж представники інших національностей, а ця ситуація в довшій перспективі ставила успіх політики колективізації під загрозу, а отже, вимагала активних дій із перевиховання селян, а особливо їхніх дітей.

Кажучи загалом, в Україні впродовж 1920-х рр. відбувалося активне становлення української політичної нації. В умовах непу це було не так очевидно, але в нових умовах, які, на думку більшовиків, вимагали максимальної мобілізації всіх матеріальних та людських ресурсів,

українське націєтворення не тільки становило загрозу, а вже по суті було неможливим через нездоланні перешкоди у вигляді нової реальності тоталітарної держави. У цьому контексті Голодомор треба розглядати як один із перших злочинів геноцидного характеру, до яких вдався Сталін протягом 1930-х рр.

У середині 1932 р. Сталін поставив питання руба: встановити повний контроль над Україною та всі наявні проблеми розв'язати одним махом: подолати опір селян, інтелігенції та націонал-комуністів у владі, провчити та дисциплінувати непокірних та перетворити тих, хто залишиться, на «радянських» людей, які б безплатно працювали в колгоспі. Засобом для досягнення цих цілей на фоні невдачі всіх попередніх зусиль стало масове винищення українців як носіїв національної ідентичності за допомогою штучного голоду. Україна стала лабораторією, в якій над багатомільйонним народом були поставлені страшні експерименти.

Американський історик Джеймс Мейс слушно назвав основною метою Голодомору тотальне знищення України як держави й українців як нації. Ворогом стала Україна як така, і проти неї в 1932–1933 рр. Сталін провадив неоголошену війну, спрямувавши сюди всю наявну військову, поліційну, політичну та економічну міць.

Метою Голодомору також було: а) знищення справжньої чи уявної загрози; б) поширення терору серед справжніх чи уявних ворогів; в) отримання економічної вигоди; г) впровадження в життя теорії, ідеології чи переконання, що в комплексі дозволяють класифікувати Голодомор як геноцид відповідно до положень міжнародного права.

Коли поставлені Сталіним цілі були досягнуті або, як він вважав, переважно досягнуті, і процес творення української політичної нації зупинився, а «національне життя» спотворено і зруйновано до тієї міри, яку влада вважала достатньою, вона перейшла до останнього акту трагедії: голодних людей потроху почали рятувати, надаючи

продуктову допомогу. Так процес формування української нації було зупинено й відкинуто назад.

Політика Сталіна стосовно України зводилася до гігантської спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовити націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців. Однак було б помилкою бачити в Україні тільки пасивну жертву сталінського садизму. Велика протиукраїнська кампанія, започаткована Сталіном, мала, з точки погляду інтересів системи, свій політичний глузд. Діло в тому, що швидкий і могутній підйом українства у 1920-х роках підкопував гегемонію Москви, що її далі збереження ставало під виразним знаком запиту. Ленінська платформа тут уже явно не вистачала. Загрозу, що виникла для московського панування, можна було зліквідувати тільки новими, гострішими засобами. Масовий спротив українського селянства колективізації загрожував зірванням амбітних господарських плянів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-совєтська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла в наслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій: старшої, національно-демократичної, що займала провідне становище в українській революції 1917–1920 років, та молодшої, що вже виросла в радянських умовах. Чверть століття сталінського панування назавжди залишиться в українській історії однією з найчорніших сторінок, нарівні з монгольською навалюю в XIII столітті.

Але Сталін не добився остаточної перемоги у своїй боротьбі з Україною. «Паровий валець» терору не зрівняв української нації з землею і не покінчив з українською проблемою, як джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади. Доказом цього є пороблені тепер, після смерті Сталіна, поступки. Коли б Україна вже була зламана й не являла собою ніякого силового чинника, комуністичні можновладці, очевидно, не мали б ніяких підстав, щоб іти на якінебудь поступки.

Зі статті Івана Лисяка-Рудницького «Новий Переяслав»

Список джерел і літератури

Епплбом Енн. *Червоний голод. Війна Сталіна проти України*. Київ: Наш Формат, 2018.

Кульчицький Станіслав. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 2007.

Лемкін Рафаель. *Радянський геноцид в Україні. Стаття 33 мовами*. Київ: Markobook, 2020.

Лисяк-Рудницький Іван. Новий Переяслав // *Історичні есе*. У 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 285–305.

Мейс Джеймс. Земля на крові. *День*. 1998. 14 листопада. № 219.

Frank Chalk, Kurt Jonassohn. *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. New Haven: Yale University Press, 1990.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ